finom értelmi és érzelmi árnyalást tesz lehetővé. Megannyi értelmi árnyalat változik a szavak egyszerű elrendezésével. . ."

Kitől kívánjunk „igazi, mélyebb, tudatos" nyelvismeretet, ha nem azoktól, akik hivatásuknál, állásuknál fogva foglalkoznak a nyelvvel és irodalommal? Rendkívül kívánatos, és hasznos lenne, ha mind, akik ilyen poszton vannak, alaposan áttanulmányoznák Bárczi Géza könyvét, és megszereznék belőle azt a „mélyebb, tudatos" magyar nyelvismeretet, amellyel, sajnos, nem mind, s nem mindig rendelkeznek.

Rónay György

MOLNÁR JÓZSEF: A KÖNYVNYOMTATÁS HATÁSA A MAGYAR IRODALMI NYELV KIALAKULÁSÁRA 1527—1576 KÖZÖTT

Bp. 1963. Akadémiai K. 353 l. (Nyelvészeti tanulmányok, 5.)

A magyar nyelv önálló irodalmi fejlődése voltaképpen a 16. században kezdődött. A hazai gazdasági élet alakulása, a nemzeti nyelvművelés humanista követelménye és a reformáció anyanyelvű oktatási programja következtében az írás-olvasás a magyar társadalom világi rétegeiben ez időben terjedt el nagyobb arányokban. A 16. század közepe után egy-két évtized múlva szinte ugrásszerűen megnőtt a betűvetéshez értők száma. Gazdasági és kulturális szükségből született meg az 1530-as években a magyar nyelvű nyomtatott könyv s indult meg a hazai könyvnyomtatás. Ennek a magyar irodalmi nyelv kialakulására vonatkozó első félszázados hatását igyekezett munkájában Molnár József felderíteni. Hangyaszorgalommal gyűjtötte és tiszteletre méltó gondossággal vizsgálta meg a magyar nyomtatványok nyelvi anyagát hangtani és helyesírástörténeti szempontból. Szorosabban vett nyelvészeti eredményeinek értékelése azonban nem lehet ennek az ismertetésnek a feladata. Harmincháromszerző 138 művének nyelvállapotáról készített leírása megannyi mozaikszem volna az irodalmi magyar nyelv formálódó 16. századi képéhez. A szintetikus fejlődésrajzzal sajnos azonban a munka adósunk marad, mert a végén összegezett „elvi következtetések" maguk is csak részletek pl. arról, hogy az egyes nyomdászok milyen mértékben valósították meg kiadványaikban a következetes hangjelölést, ezek a részletek sem illeszkednek azonban bele egy átfogó koncepcióba. A szintézis hiányát nem menti, de némiképp magyarázza, hogy a Molnár által vizsgálódása felső korszakhatárául választott 1576. év a 16. századi magyar irodalmi nyelv fejlődése szempontjából teljesen önkényes. Ezzel az évvel (vagy e körül) semmi ki nem teljesedett, le nem zárult s el sem kezdődött, ami indokolná, hogy az addig eltelt ötven esztendőt, mint külön szakaszt tárgyaljuk a könyvnyomtatásnak a magyar irodalmi nyelv kialakulására tett hatása történetében. A 16. századi magyar nyelvű nyomtatott könyv elválaszthatatlan magyar reformáció fejlődésétől s annak irodalmi megnyilatkozásától, emennek pedig az irodalmi nyelv szempontjából legjelentősebbje Károlyi Gáspár biblia-fordítása (1590) volt .Benne összegeződik mintegy a reformáció idejének irodalmi nyelve; ha valamely művet, akkor ezt lehetett volna a nyomtatott könyv irodalmi nyelvi hatása első korszakának határául választani.

Molnár munkájában a nyomtatott könyvek nyelvi anyagának társadalmi, szellemi fejlődésétől szinte teljesen elvonatkoztatott „steril" vizsgálata helyenként már-már öncélú nyelvészkedésnek tűnik. A monográfiában végül is nem azt kapjuk, amit annak címe ígér; mert a mélyebb koncepció, a szintetikus látás hiánya következtében az egész mű félresiklik. A dolgozat felépítése maga is annyira széthulló, puszta elemzéseivel folytonos ismétlésekre csábító, hogy ezzel a módszerrel önmagában a kitűzött témát alig sikerül a szerzőnek megközelítenie. A tanulmány háromnegyed részében 33 író nyelvállapotát viszgálja, mind a harmincháromét külön fejezetben. Minden fejezet élén rövid írói életrajz olvasható, amelyek nem csak arról árulkodnak, hogy a szerző az irodalomtörténeti újabb kutatások eredményeit alig ismeri, hanem sokszor még a régebbi szakirodalmat sem. Az életrajzok olyannyira hemzsegnek a hibáktól, félreértésektől és tévedésektől, hogy azokat egy ismertetés keretében fel sem lehet sorolni. Pedig ezek közé nem is számítjuk az ún. vitatható nézeteket, csupán a ténybeli, adatszerű, helytelen, pontatlan, rosszul értelmezett állításokat. Most csak éppen példaként egy-két tévedését, hiányosságát (nem is mindig a legjelentősebbeket) szúrjuk tollvégre: Sylvester nem 1544-ig tartózkodott Sárváron, mert hiszen már 1542-ben a bécsi egyetem beiratkozott hallgatói között találjuk, s 1543 őszén ugyanott a héber nyelv tanára; Batizi András kátéját nem Bártfai Kristóf könyvtárosnak, hanem könyvkereskedőnek adta át kinyomtatás végett; Valkai Andrásról Molnár azt állítja, hogy „Életéről közelebbit nem tudunk. Erdélyi unitárius pap volt." — de ha Pintér kézikönyve helyett elolvasta

volna György Lajos 1947-ben megjelent tanulmányát Valkairól, akkor ezt a két mondatot nem írta volna le. A *Jeruzsálem városának veszedelméről* szóló ének szerzőjét sem nevezné Szegedi helyett Csengeri Andrásnak, ha Szabó Károly RMK-ja és a história elrontott versfőin kívül Szilády Áron szövegkiadását is megnézte volna az RMKT VI. kötetében. *Voltér és Grizeldis*ről is Toldy Ferenc óta tudjuk, hogy azt nem „olasz eredetiből fordította" Istvánfi Pál, hanem Petrarca latin prózai elbeszélése nyomán foglalta énekbe.

Az életrajz után minden egyes fejezetben az író nyomtatásban megjelent valamennyi műve összes kiadásának bibliográfiája következik, ami lényegében Szabó Károly RMK-ja beli leírásainak megismétlése, a szerző főképp könyv- és irodalomtörténeti vonatkozású tájékoztatásaival és megállapításaival kiegészítve. E megjegyzésekben is sűrűn fordulnak elő nem kellő irodalomtörténeti tájékozottságból származó tévedések, helytelen következtetések; pl. Heltai 1550—53 között a Hoffgreffel való együttműködése idején nemhogy kétszer, de egyszer sem változtatott vallást (107. l.); nem a *Száz fabula* volt Heltai első „nem teológiai tárgyú műve" (111. l.); Nagybáncsai Hunyadi-históriájának eredeti szövegét Komlós adta ki az ének szerzésének helyes (1560) évszámával, a *Cancionale*beli szöveg bővítései vitathatatlanul Heltai betoldásai (225. l.) stb. (Úgy véljük, a kiadó helyesen tenné, ha a jövőben az ilyen erősen irodalomtörténeti vonatkozású munkákat nyelvész lektorokon kívül irodalomtörténésszel is átnézetné.)

A bibliográfiai seregszemlét a fejezetekben a művek nyelvállapotának, helyesírásának vizsgálata követi, egyenként mindegyik kiadvány szövegén külön-külön. Végül minden fejezetet a tárgyalt író műveinek hangjelöléséről összeállított táblázat zár le. A munka utolsó negyedében, nyolc fejezetben nyolc könyvnyomtató műhely kiadványainak hangjelölését ismerteti (táblázatosan is).

Nem kétséges, hogy az egész munka szerkezeti felépítésében az időrend kizárólagos és sematikus alkalmazásával, a fejezeteken belül pedig az író életének és műveinek merev és mechanikus szétválasztásával, valamint a nyelvi jelenségek egyszerű leíró regisztrálásával nem sikerülhet a szerzőnek a címben felvetett problémát kielégítően megoldania. A rendszerezésnek ez a módja is nyomósan hozzájárul ahhoz, hogy a cím által keltett reményeket a mű nem váltja be: nem a könyvnyomtatás hatását mutatja meg az irodalmi nyelv alakulásában, hanem segédkönyvvé válik a 16. századi nyomtatványok kiadási helyének és hozzávetőleges idejének nyelvi-helyesírási alapon történő meghatározásához. E tekintetben vannak is figyelemre méltó eredményei, mint pl. az a megállapítása, hogy a Lévai Névtelen Trója-históriáját 1576-ban nem Heltainé adta ki Kolozsvárt, hanem Hoffhalter Rudolf Debrecenben; vagy hogy Szikszai Hellopaeus Bálint katekizmusa nem hazai nyomtatvány, hanem valószínűleg krakkói. Ha nyomtatvány-meghatározó kézikönyvnek tekintjük Molnár munkáját, akkor szerkezete is érthetőbbé válik. E célból a mechanikus rendszerezés teljesen megfelelő, csak éppen a méretei túlzottak. Véleményünk szerint a mű mint nyomtatvány-meghatározó sokkal könnyebben kezelhető volna, ha a tanulmány minden nyelvészeti és könyvészeti eredményét, a kitűnő áttekintést adó hangjelölési táblázatokkal együtt rövidebben, tömörebbre fogva tették volna közzé. Mert nyilvánvaló, hogy aki egy-egy 16. századi író nyelvállapota felől tájékozódni akar, vagy a különböző írók nyelvét kívánja összehasonlítani, annak számára Molnár József munkája nélkülözhetetlen kalauz.

Varjas Béla

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti: Nagy Miklós. Regények. 2. köt. Szomorú napok. (1848—1856). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 4. köt. Török világ Magyarországon. (1852—1853). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. — 8—9. köt. Kárpáthy Zoltán. (1854). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 10. köt. A régi jó táblabírák. (1856). Sajtó alá rendezte: Nacsády József. — 11. köt. Az elátkozott család. (1858). Sajtó alá rendezte: Harsányi Zoltán. — 13. köt. Az új földesúr. (1862). Sajtó alá rendezte: Kulcsár Adorján. — 14. köt. Politikai divatok. (1862—1863). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 15. köt. Felfordult világ. (1863). Sajtó alá rendezte: Orosz László. — 16. köt. Mire megvénülünk. (1865). Sajtó alá rendezte: Orosz László. — 17. köt. Szerelem bolondjai. (1869). Sajtó alá rendezte: Harsányi Zoltán. Bp. 1963. Akadémiai K.

A Jókai kritikai kiadás 1962-ben indult, abban az évben hat kötet regény jelent meg. Ezeket igen alapos bírálatban részesítette a Textológiai Bizottság, folyóiratban pedig Barta János recenziója (ItK. 1963. 4. sz.). A bírálatok minden esetben tekintettel voltak arra, hogy a sajtó alá rendezőknek, munkájuk során, komoly nehézségekkel kellett megküzdeniük: hisz köztudott, hogy a Jókai-filológia mennyire elhanyagolt terület, hiány-

zik egy részletesebb életrajz is, a Jókai-publicisztika és levelezés hatalmas, kiadatlan, sőt lényegében feltérképezetlen anyag stb. Alapjában kedvező kép alakult ki a kötetekről, de szóvá tették a részletek hibáit, felületességeit, sőt vitatták egyes szerkesztési elvek helyességét is. Megállapítást nyert, hogy az előbbiek gondosabb, az alapelvekhez következetesebben ragaszkodó munkával elkerülhetők lettek volna, az utóbbiak pedig korrigálást, illetőleg pontosabb, alternatívákat nem engedő megfogalmazásokat igényelnek.

Az 1963-ban napvilágot látott tizenegy kötetnél a szerkesztők láthatólag megszívlelték, s jórészt hasznosították is a bírálatokat. Az egyes kötetek jegyzetapparátusai általában teljességre törekednek, imponálóan gazdag dokumentáló anyagot gyűjtenek össze s rendszereznek, és jobban ügyelnek a kritikai kiadásnál elengedhetetlen filológiai pontosságra. Az összbenyomás ezeknél kedvezőbb, mint az előző köteteknél. De már itt fel kell hívnunk e munkálat irányítóinak figyelmét arra, hogy egy, az egész kiadást érintő probléma megoldásában nem történt lényeges előrehaladás: ti. az egyes kötetek jegyzetapparátusa, a szöveggondozás minősége között a természetesnél és megengedhetőnél nagyobb a színvonal- és módszerbeli különbség. A következőkben szerintünk ennek csökkentésére, az egységesítésre kell tehát helyezniök a kritikai kiadás vezetőinek a fő hangsúlyt.

Kritikánk módszeréről előzetesen annyit: az egész kiadást általánosan érintő kérdések mélyebb elemzésébe ritkábban bocsátkozunk, hisz ezt az első kötetek bírálói jórészt már megtették, inkább a részletekre irányítjuk figyelmünket. A színvonal- s módszerbeli különbség csökkentését segítendő, azt a módszert választjuk, hogy a jegyzetapparátus egyes, minden kötetnél azonos rendben következő fejezeteit (Keletkezése, forrásai, Irodalom, Szövegváltozatok, Tárgyi és nyelvi magyarázatok) külön-külön vesszük sorra. Minden kötet egyaránt részletes bírálatát adni egyszerűen képtelenség lenne, ezért elsősorban a Jókai-életműben is nagyobb súllyal bíró művekre, az ezekhez írott jegyzetekből máris kínálkozó elvi tanulságokra, vagy a problematikusabb szövegmagyarázatokra korlátozzuk vizsgálódásunk körét.

A regények jegyzetapparátusának legfontosabb, a tudományos kutatást is leginkább szolgáló részei a *Keletkezése, forrásai* című fejezetek. Összegezik mindazt, amit a Jókai-filológia eddig tisztázott a regény forrásairól és megszületésének körülményeiről, s ezt kiegészítik önálló kutatásaikkal.

A források feltárása különös érdekkel bír Jókai írói alkotásfolyamatának megvilágítása szempontjából: mert mi sem jellemzőbb írónkra, mint az, hogy mit vesz át a történetből s romantikus művészi alkata, nosztalgikus szemlélete hogyan formálja át céljai szerint a valóságos eseményeket? A történeti források módszeres felkutatásának és feldolgozásának mintájaként említhetjük a *Török világ Magyarországon* szerkesztőjének munkáját. Oltványi Ambrus bemutatja, hogy a regény Bethlen János *Historia rerum Transsilvanicarum* c. művéből, s főleg Cserei Mihály históriájából meríti tárgyát. Igen részletesen idéz e forrásokból, melyekből kitűnik, hogy Jókai nemcsak a cselekmény főszálát, egyes epizódokat, a motívumok tömegét, hanem gyakran szó szerinti részeket vett át Csereitől. Oltványi persze, ahol szükséges, ismerteti a fontosabb történeti eseményeket s a cselekmény históriai alapját, kiigazítja Cserei tévedéseit s az azokat átvevő Jókaiéit is; forráskritikája jó. Jókai komponálásának műhelytitkaiba leshetünk: teremtő képzelete kavarja, színezi a história tényeit.

Mikszáth írta: „Jókai csak a felét leste el az isteni titoknak, a természetes beszélgetést; a természetes cselekvést sohasem bírta alakjaiba beplántálni. A belső embert nem ismerte. . ." Nos, a *Török világ*, úgy látszik, kivétel — mert ahogyan Jókai a forrásanyagát átrendezi, az emberismeretre is vall. Pl.: a *drámát* alakító készség csillan fel benne Teleki Mihály sorsának bonyolításakor. Teleki tragikumát így fogalmazza meg: „. . .a sors leleményességéhez képest csak árnyék a költők igazságtétele, a sors nem büntet pallossal, méreggel, hanem gyümölcsöt növeszt az elvetett hibának magvából, s csodás következetességgel éppen a legkedvencebb bűnéből támaszt büntetést a vétkezőnek." Teleki nagyeszű férfi, uralkodó vonása a nagyravágyás, de a *nemes vágy* lassanként bűnévé fajul, „s éppen azért, mert annyit áldozott érte, kellett neki megszégyenülni benne." (372—373.) Cserei krónikájában Teleki csupán cselszövő — Jókai viszont hangsúlyozza tettének kettős (hazafeltés és egyéni nagyravágyás) rugóját; Teleki Erdély jövőjéért is dolgozik, de morálisan helytelen eszközökkel — mint Kemény Martinuzzija; és így lesz Jókai Telekije megrendítően tragikus ember. — A romantikus történetszemlélet s tragikumeszme mélyebb, Keményhez hasonló átélése csak mozzanat Jókai pályáján, s e regényben is csak Teleki alakjában funkcionál; pl. Béldi Pál erősen eszményített, a történeti valóságban egészen más figuráját teljesen átveszi Csereitől, sőt: tovább idealizálja.

A keletkezéstörténeti fejezetek megítélésénél mérce, hogy a sajtó alá rendező *kritikus módon* foglalta-e össze a Jókai-kutatás eddigi eredményeit, egymásnak gyakran ellentmondó megállapításait? (E tekintetben a legnehezebb feladat Szekeres Lászlóra hárult, aki Jókai olyan regényeit gondozta, mint a reformkor gazdag problematikáját tárgyul

választó *Egy magyar nábobot*, *Kárpáthy Zoltánt*, s különösen a sokat vitatott és sok történeti kutatást igénylő *Politikai divatok*at, melyben az előbbi még rengeteg személyes élmény feldolgozásával is párosult.) Vizsgálataink során azt tapasztaltuk, hogy a történeti körülmények megvilágítása többnyire helyes, részletes, adatgazdag — csupán három kötetnél kell szóvá tennünk kifogásainkat vagy ellenvéleményünket.

A *Politikai divatok* megírásakor 1862—63-ból tekint vissza Jókai a szabadságharc körüli időkre és eseményekre. Szekeres helyesen állapítja meg, hogy nincs még egy műve, amelyben több élő személy, a nagy kor annyi közéleti szereplője jelenne meg, mint a *Politikai divatok*ban. Lávay Béla alakjában önmagát, özvegy Lávaynéban anyját, Hargitay Juditában Laborfalvi Rózát, Szerafinban Szendrey Júliát mintázta meg. A korabeli olvasóközönség a legnagyobb érdeklődéssel Petőfi regénybeli megjelenítését fogadta s Pusztafi alakja mindmáig félreértésekre adott és ad alkalmat. Egyesek szerint kegyeletsértés volt Jókaitól az, hogy regényének végén ismét megjelenteti a szabadságharcot végigküzdő s túlélő Pusztafit — mint kiábrándult, iszákos, elzüllő figurát.

Sőtér István „kiáltó tévedés"-nek ítéli a „kegyeletsértés, a megrágalmazás" vádját, s helyesen mutat rá arra, hogy „Jókai közelről látta Petőfi világfájdalmas korszakát — és ha a *Politikai divatok* Pusztafijának utolsó jelenésére gondoluk, némiképp ennek a korszaknak Petőfijére ismerhetünk benne. A *Tigris és hiéna* indulatai támadnak föl a fogságból visszatérő Pusztafi-Petőfi szavaiban (‚Azok közé szeretek én járni, akik harapnak, s akiket én visszamarhatok'!)... Jókai művészi leleménnyel alkalmazza a regény bemutatta konfliktus kifejezésére a *Tigris és hiéna*, *A hóhér kötele*, a *Felhők* meghasonlott hangnemét." (Romantika és realizmus. 1956. 379.) Ugyanő Jókai regénybeli önarcképének s Petőfi-ábrázolásának egy még fontosabb vonását is hangsúlyozza. Nevezetesen azt, hogy Jókai 1862—63-ba — dacolva a cenzúra-veszéllyel — saját 1848—49-i politikai szerepét radikálisabb színben tünteti fel, mint az a történeti valóságnak megfelel. Lávay 1848 előtt Pusztafi oldalán áll, szemben a liberális nemesekkel, valóságos forradalmár; Pusztafi alakjában Petőfi egész jakobinus magatartása érvényre jut. Jókai tehát még az 1860-as évek elején is hangsúlyozta, hogy rokonnak érezte törekvéseit a Petőfiével, s feltétlen hűséggel tart ki a regényben mindvégig Pusztafi mellett, noha a valóságban 1848 őszétől máshogy festett a viszonyuk — egymástól való eltávolódásukat a publicisztikán lehet lemérni. (Romantika és realizmus. 1956. 387—388.) Szekeres teljes mértékben elfogadja Sőtér érvelését s megnyugszik benne. (511.)

Sőtér fejtegetéseit mi is magunkévá tesszük — de Szekeres jegyzetapparátusát, a kérdésre adott válaszát kissé hiányosnak érezzük. Sőtér csupán néhány mondatban utalt a regény gazdag problematikájára, ahogy ezt tanulmányának tárgya megkívánta — Szekeres e részleges fejtegetésekkel eldöntöttnek érzi a kérdést. Valóban az? Induljunk ki abból, hogy Jókai az alkotmányos mozgalmak végén, illetve a schmerlingiánus kor elején (hisz korábban nem tehette) választja regénye témájául a történetet, centrumában a szabadságharc eseményeivel. Milyen képet rajzol benne a kérdéses korról s benne saját szerepéről? 1848 nyaráig a történeti valóságnak nagy vonalakban megfelelőt, a regény megírásakor kortársai közül egyedülállót, s tegyük hozzá, Jókai egész pályáján egyedülállót: mert a *Kőszívű ember fiai*nak korképe talán szebb, de politikai problematikájában szegényebb, s visszalépésnek tekinthető. De az 1848—49-es regénybeli események tanulmányozásakor érdekes felfedezéseket tehetünk: míg korábban Pusztafi és Lávay radikalizmusának hangsúlyozása nagy szerepet kap, 1848-tól a társadalompolitikai kérdések a regényben fel sem vetődnek. Jókai 1861-ben is, mint 48-ban, a polgári átalakulást a márciusi törvényekkel lezártnak tekintette. 1848 nyarától a továbblépő Petőfit nem tudta követni, eltért politikai útjuk: Jókai a békepárt híve lett, nemzeti s társadalompolitikai téren egyaránt.

1848—49-ben s 1861—63-ban vallott politikai elvei között maga Jókai sem látott s mi sem látunk hát lényeges különbséget — a regényben nem találkozunk a *felfogás* szépítgetésével. Annál inkább 1848—49-i tevékenységének bizonyos radikálisabb színben való feltüntetésével. A regényben pl. Lávay végigharcolja a szabadságharcot, Jókai pedig nem állt Vasvári csapatába. De miért „szépített" Jókai? A regény megírásakor politikai pályája zenitjén állott. Elkötelezte magát a határozati párthoz, a párt orgánumának, az 1863. január 1-én induló A Hon-nak, melyben e műve is megjelent, szerkesztője lett. A *Politikai divatok* — melynek 48-ábrázolása azért is olyan élénk és színes, mert az alkotmányos mozgalmak levegője felfrissítette Jókai halványuló személyes emlékeit — nem egyéb, mint a határozati párt aktív politikusának művészi számvetése 1848—49 emlékével s benne saját szerepével. S ha az utóbbit a történeti valóságnál kedvezőbb színben tüntette fel, tehette ezt: hisz regényhősről van szó — meg arról, hogy Jókai ekkor úgy érezhette: Lávayként kellett volna viselkednie, harcolnia 1848—49-ben.

Pusztafi Világos utáni regénybeli „feltámasztásának" kérdését is másként látjuk.

Általában nem kötnénk személyét annyira Petőfihez; Jókai regényt írt nem történelmet; aztán meg, amint Szekeres is helyesen mutat rá, Zeleji alakjában is sok a Petőfi-reminiszcencia. Nem hisszük, hogy Jókai az 1849 utáni Pusztafi alakjában *csak* azt akarná bemutatni, hogy a Bach-korszak kezdetén, amikor a külső elnyomás súlya mellett még a belső torzsalkodások, árulások kiábrándító és undorító látványa is a lelkekre nehezedik, akkor még egy korábban mindig helytálló, egy forradalmár (talán egy Petőfi is) szükségszerűen lelki konfliktusok között vergődik. A konfliktus *megoldása* a fontosabb: ez jelzi, hogy 1848—49 nagy forradalmárait, a Petőfiket sohasem értette meg Jókai. Szó sincs itt kegyeletsértésről Jókai részéről — hanem annál inkább Jókai világnézeti korlátairól. A heroikus kort végigharcoló, túlélő, tudatos forradalmár csak a liberális Jókai szemében lehetett olyan, mint a regénybeli Pusztafi — a valóságban egészen más sors jutott ezeknek osztályrészül. (Még azon is érdemes lett volna elgondolkodni, hogy Lávayban semmi mélyebb konfliktus sincs 1849 után.) Mindenesetre: a kötet szerkesztőjének, úgy véljük, foglalkozni kellett volna az általunk felvetett kérdésekkel is: mindenek előtt jobban megvilágítani a regény születésének körülményeit az író adott korszakbeli világ ízét és a korviszonyok felől, segítségül hívva a publicisztikát is.

Másfajta hiányérzet keletkezik bennünk a *Mire megvénülünk* keletkezéstörténeti jegyzeteit olvasgatva. Mindmáig nem eléggé méltányolt ez a regény. Az utóbbi évtizedben Sőtér István szólott róla (újabban: *Nemzet és haladás*. 1963. 595.) Pedig igen fontos s folytatás nélküli szerepet játszik Jókai pályáján.

Irónk szertelen romantikáját két körülmény fékezi a regényben: egyfelől az, hogy gyermekkori élményeit dolgozza fel benne, gondoljunk az Áronffy-család bensőséges életének rajzára, Dezső naplójára s pozsonyi éveire, Pozsony képére, s a pékcsalád bemutatására — amint ezekre nagy gonddal rá is mutat a jegyzetapparátus; másfelől, s ez a fontosabb, 1863—65, a regény keletkezése körüli évek társadalmi-pszichológiai válsága. Ezek adják meg a regény sajátos hangulatát is: az előbbiek az első fejezetek bájját, lírával telített realisztikus rajzait — Sőtér kifejezése szerint a realista életkép összetartóinak hiányát, lírával s bájjal pótoló lírai realizmusát —, az utóbbi a befejezés komorságát. Mert ezek az évek elhatározó szerepet töltenek be az emberi sorsok alakításában: az alkotmányos mozgalmak sikertelensége, az 1863—64-i rossz gazdasági évek, s nyomukban a kisbirtokok részleges tönkremenése, a provizorium politikai nyomása egy széles, a volt köznemesi réteget választót elé állít — s a lelkekben ekkor köttetik meg a kiegyezés. E folyamat érzékelése megdöbbenti és megrázza Jókait, s e hangulat szülötte a regény. Korábbi és későbbi reformkori témáiban erős nosztalgia él. Ebben is jelen van persze, gondoljunk az országgyűlési ifjak szerepére, Topándy patriarchális kúriájára stb., de mennyivel halványabb e nosztalgia — s az aggódás, lesújtottság itt a legerősebb. A rokonszenves Cipra, megoldásában végzetdrámába beillő s mégis mennyire megrázóan emberi tragédiája, s még inkább Áronffy Lóránd regényvégi teljes enerváltsága, valamint a baljóslatszerű zárómondat: „Mi pedig vénülünk tovább, és ki tudja, hogy mire vénülünk meg?!", Jókai társadalmi válságtól motivált pesszimisztikus hangulatának biztos jelzői. — Nos, a sajtó alá rendező Orosz Lászlónak a kor gazdasági-politikai helyzetéből kiindulva, főképp e társadalmi tudatválság, s ennek nyomán Jókai válságának bemutatására kellett volna helyeznie a hangsúlyt. E helyett az egész problémának kevesebb, mint másfél lapot szentel, s így magyarázata, bár igaz, de kevésnek s hézagosnak bizonyul.

Fontos elvi kérdést vet fel, s hagy lényegében megválaszolatlanul a *Szerelem bolondjai* (1869) jegyzetapparátusa. A regény társadalomkritikai tendenciájának megítélésében eléggé ellentmondó vélemények láttak napvilágot. Sőtér István *Jókai útja* című tanulmányában hangsúlyozza e regény jelentőségét Jókai pályáján: utal a társadalomrajz hiteles elemeire s kifejti, hogy a középnemesség *egy részének* züllöttségét is bírálja már; majd így ír: „Ha Jókait kizárólag a középnemesség érdekeinek szószólójaként tekintjük, nem érthetjük meg bírálatát ugyanerről az osztályról. „(*Romantika és realizmus*. 1956 415—416.) M. Kondor Viktória *Az 1875-ös pártfúzió* c. munkájában (1959) polemizál Sőtérrel; szerinte a *Szerelem bolondjai*nak társadalomkritikája nem cáfolja Jókai középnemesi osztályálláspontját. Idézzük: „A középnemesség köréből kikerült, önkényuralmat kiszolgáló hivatalnokokat elítélték a középnemesség hivatalos politikai vezetői is (Deák, Nyáry és mások). Éppen azért, mert az ilyen behódolás az önkényuralom előtt szemben állott a középnemesség egészének magatartásával, érdekével, melyet akkor a passzív ellenállás politikája határozott meg. Aki tehát elítélte e magatartás megszegőit, az ezt éppen középnemesi osztályálláspontjához való hűsége alapján, középnemesi osztályálláspontról tehette." (45.) Jókai kiegyezés utáni politikai szereplésében is a középnemesi attitüd további megnyilvánulását látja. Ezen osztály további vezetőszerepének illúzióját táplálgatja magában, ez determinálja politikai tevékenységét az évtizedforduló körüli években. Maga Harsányi Zoltán a kérdés

lényegét illetően nem vall világos nézeteket. Úgy tűnik, inkább M. Kondor Viktória álláspontjára helyezkedik — még akkor is, ha tiltakozik Jókai „átlag köznemesi", vagy bármilyen „átlagemberi színvonalra" (van ilyen?) való állítása ellen, s az „egyéni megérzést, egyéni vonásokat" hangsúlyozza. (468.)

Jókai egész politikai pályájának értékelését érinti a probléma, s ezt majd csak a Jókai publicisztika tüzetes tanulmányozása döntheti el. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy Jókai e regényben nem az 50-es évek, illetve a 60-as évek első felének köznemességét bírálja, hanem a kiegyzéskorit. Másrészt: a kiegyezés körüli években egységes középnemesi osztályról nem beszélnénk. Jókai és Tisza gyakori vitái önmagukban jelzik, hogy rétegekre hullóban ez az osztály, s Jókai bírálhatja az egyiket a másik álláspontjáról. S még inkább bírálhatja saját rétegét a nem is olyan rég még nagyjából egységes köznemesi osztály eszményképe felől is. Minden esetre Harsányinak, ha már ismertette az egyes álláspontokat, valamiképp a sajátját is exponálnia kellett volna.

A keletkezéstörténeti fejezetek felépítésének *módszerét* illetően gyakori, hogy a feldolgozott nagy anyag nem eléggé összefogott, olykor dekomponált. Tanulságos példaként idézhető a *Kárpáthy Zoltán* s a *Politikai divatok*. Az előbbinél Szekeres kiindul Jókai anyagi helyzetének ismertetéséből, s mindjárt szétválaszt csillaggal két egybetartozó részt. A 296. l. szerint a *Nábob* átütő sikere láttán határozza el Jókai a regény folytatását; ezután helyesen állapítja meg, hogy a 30-as években játszódó cselekmény inkább a 40-es évekre jellemző; a következő mondattól kezdve már Kárpáthy Zoltán életkorát próbálja „nyomon követni" (szörnyű kifejezés!) — majd Jókai 1849 utáni politikai helyzetét ismerteti részletesen. S mindezzel azt a gondolatot akarja valószínűsíteni, hogy Jókai Kárpáthy Zoltán élettörténetét eredetileg a szabadságharcig akarta végigkísérni! A gondolatmenet fellazulását láthatólag az okozza, hogy a *Nábob* apparátusában már foglalkozott a témával; emitt nem akart ismétlésekbe bocsátkozni, s ezért magának a témának, a fő összetartó elemnek az ismertetését hagyta el. Így egy helytelen elvért — hiszen minden kötetnek önmagában is használhatónak kell lennie — a logikai rend vallja kárát.

Más jellegű példa a dekomponáltságra a *Politikai divatok*. Az 505. laptól Szekeres a regény szereplőinek történeti mintáit kutatja, illetve összeveti a regénybeli s a valóságos történeti eseményeket. A hallatlanul érdekes anyagnak azonban csak mintegy a felét találjuk itt, a másik felét szétszórva, olykor megismételve, a tárgyi jegyzetekben, ahelyett, hogy az egészet a keletkezés-fejezetbe csoportosította volna.

A szerkezeti lazaság árulkodó jelei a boszszantó ismétlések. A *Politikai divatok* 499. lapján szó van a regény keletkezéstörténetében fontos szerepet játszó Zichy-ügyről — a 620—624. lap jegyzetei ismét foglalkoznak a históriával. *Az Új földesúr* 364. és 366. lapján kétszer is olvashatunk Tisza Kálmán és Degenfeldék kapcsolatáról. Hevenyészve van megírva *A régi jó táblabírák* 439—441. jegyzetlapja. A 440. lapon már beszélt Nacsády Jókai anyagi gondjairól — a témára néhány bekezdésnyi, más jellegű közlések után visszatér. A 439. lap végén már elmondta a Pesti Napló 1855. (s nem 1856!) június 28-i számában megjelent, a regény közlésének megkezdését bejelentő rövid hír tartalmát — a 441. lapon ugyanezt a hírt szó szerint közli.

Minden kötet sajtó alá rendezője külön fejezetben ismerteti a regény fogadtatását, utóéletét s szemelvényesen a róla szóló irodalmat. Az *Irodalom* c. részek bírálatakor önként adódik két szempont: a szöveggondozó az adott kötetekre vonatkozó irodalom bemutatásában *teljességre* törekedett-e, s ezt menynyiben sikerült elérnie; és: e bemutatás módszertanilag helyes-e, érvényesül-e kellő mértékű szelektálás? Ami az első szempontot illeti: a vizsgálódás során nyert kép megnyugtató, a szerkesztők járatosak a Jókai-irodalomban. Néhány hiányosságra azonban itt is rámutatunk.

Az 50-es években írott regények fogadtatását különös gonddal kell és lehet is feltérképezni. Kell, mert ez Jókai első nagy alkotói korszaka, másrészt mert itt lehet tetten érni a korabeli ún. népies-nemzeti kritika egyes képviselőinek (pl. Gregussnak) a pálfordulását Jókai művészetének értékelését illetően. S lehet is, hiszen a kor sajtója még nem nagy, tehát aránylag könnyebb az ismertetések összegyűjtése. Mégis előfordul egy-két hiba e kötetek jegyzeteiben. Már a *Nábob* Irodalom-fejezetében (331. l.) részletesebb ismertetést érdemelt volna Greguss nevezetes bírálata (PN 1854. febr. 12.). Ugyanitt (332. l.) nem tünteti fel, hogy Vahot Imre Nagy Képes Naptárának *Irodalmi és színészeti állapotaink 1854-ben* c. cikkét szintén Greguss írta. Greguss ebben érdekes párhuzamot von Kemény és Jókai között s ezt ismertetni kellett volna, hiszen Greguss elemzi Jókai lélekábrázolását, eszményítő módszerét is; s főleg azért, mert itt kettőjük közül még inkább Jókainak nyújtja a pálmát. Hiba, hogy a *Kárpáthy Zoltán*ban, a 308. lapon Gregusst nem közvetlen forrásból idézi, hanem Csahihen Károly *Szépirodalmi kritikusaink* c. (1923.) munkájából. Greguss kitűnő szemléje a Kelet Népében jelent meg, 1856-ban, *A nevezetesebb tüneményekről legújabbkori regény s beszélyirodalmunkban* címen.

Elsősorban Jósika, Kemény és Jókai művészetét elemzi, s a Csahihen — idézte részen túl érdekesek s ismertetést kívántak volna a Jókai szellemes előadásmódjára, regényeinek szerkezetére és humorára vonatkozó megjegyzései.

Egyes regények irodalom-apparátusába még többé-kevésbé odakívánkozna néhány cikk megemlítése, vagy ismertetése. Pl. *Kárpáthy Zoltán:* a Nővilág 1860. március 25-i cikke a regény második kiadásakor. *Az elátkozott család:* Tövisi Géza cikkét megemlítettük volna: *Jókai dormitans.* Pásztortűz 1922. II. 248—249. *Az új földesúr* sajtó alá rendezője a 373. lap szerint nem talált egykorú sajtóbeszámolót. Közöljük Dux Adolfét: *Vom Büchertische.* Pester Lloyd 1863. 49. sz. *Felfordult világ:* Moly Tamás *A regényhős* címmel cikket írt Fehér Gyuláról, a regény egyik főszereplőjéről, Nyugat 1913. II. 594—595. Az előbbiek apró hiányok. Az viszont már súlyos hiba, hogy a *Szerelem bolondjai* 476. lapja szerint a regényről nem jelent meg egykorú kritika. A Fővárosi Lapok ezzel szemben 1869. március 23—24-én közli Beöthy Zsolt „Szerelem bolondjai" című, kb. egy íves, részletes, okos bírálatát.

Az Irodalom-fejezetek *módszertani* felépítését illetően két problémát kell szóvá tennünk. Az egyik a szelektálás egyenlőtlen mértékének kérdése. A szerkesztők az egyes műveket jól, lényegretörően ismertetik, egyik másik kötetnél azonban — az egész anyagot nézve — túlteng az irodalomismertetés: példaként hozhatjuk a *Kárpáthy Zoltán*t, ahol 45 lapot tesz ki. E mennyiségi túltengést ti. nem az okozza, hogy Szekeres helyesen — mivel a regény a *Nábob* folytatása, s a későbbi kritika általában mindig együtt emlegette őket — az előbbinél csupán a regény fogadtatását ismerteti részletesen és egy bibliográfiát ad, és a későbbi Jókai-irodalmat a *Kárpáthy Zoltán* jegyzetapparátusába illeszti be. Sokkal inkább az irodalom ismertetésének *módja*, a válogatás hiánya. Felesleges olyan cikkekre utalni, amelyekben az adott regényre egy-két semmitmondó szó utal, pl. a „cikk szerzője Jókai legjobb regényei között említi a Kárpáthy Zoltánt" stb. Az Irodalom-rész a koncepcionális vagy részletkérdésben jelentékenyet mondó tanulmányok, cikkek ismertetésére szorítkozzék — de semmiképp se igyekezzék pótolni egy teljes Jókai-bibliográfia hiányát. Nincs hely arra, hogy a felesleges passzusokat sorra idézzük: elég annyi, hogy a *Kárpáthy Zoltán* apparátusából 32 tételt feltétlenül kihagytunk volna. Úgy tűnik, maga Szekeres is észrevette e hibát, ti. a *Politikai divatok*ban a regény szempontjából érdektelen, felsorolt cikkek száma csak négy.

A kritikai kiadásnak általában nem feladata az irodalom *kritikai* ismertetése, csupán azt kell összegeznie, mintegy regiszter-szerűen amit eddig az adott regényről megállapítottak. Nyilvánvaló azonban, hogy e regiszter belső súlypontozása, egyes tanulmányok bővebb, másoknak utalásszerű ismertetése már, kimondatlanul is, a sajtó alá rendezők kritikai ítéletét is tartalmazza. A *Török világ* szerkesztője jól szelektál; mégis, amikor a 445—447. lapon hosszasan idézi Orr Sándor kéziratos disszertációját (*Jókai első történeti regényei*, 1923.), nem ártana, ha néhány mondattal azért minősítené is ezt az eléggé közepes színvonalú munkát.

A Jókai kritikai kiadás (JKK) *alapszövege* az első kötetkiadást követi s nem a szerző életében megjelent utolsót, mely általában az ún. „nemzeti kiadással" (NK) azonos. Az eddigi kötetek jegyzetapparátusában nagy terjedelmet kapott az első kötetkiadás, illetőleg: az esetleg meglevő kézirat, az NK s olykor más kötetkiadások között variánsok feltüntetése. A kézirat, illetve az alapszöveget adó első kötetkiadás közötti eltérések rögzítése helyes. Meggyőződésünk azonban, hogy az NK variánsainak teljes felsorolása eléggé érdektelen s felesleges is: mert ezek jórészt nem Jókai kezétől, hanem a nyomdától, korrektoroktól erednek, az említett kiadások között eltelt időszak nyomdai vagy helyesírási viszonyainak változásait tükrözik. Hisz Jókai nem törődött régebbi regényeinek újabban kiadott szövegeivel: ezt mutatja az a jelenség is, hogy pl. az utóbbi kiadások túlnyomórészt kihagyásokat és nem szövegbővülést mutatnak. Csak helyeselhetjük tehát, hogy a szerkesztők e tény ismeretében az 1964-től megjelent köteteknél a szövegváltozatok feltüntetésének módját egyszerűsítették. (Lásd erről az *Ésszerűsítések a szövegváltozatok körében* című, 1963-ban hozott s a Textológia Bizottság által jóváhagyott határozatot.)

A kritikai kiadásoknak, hogy tudományos célokra teljes mértékben használhatóak legyenek, s hogy a későbbi kiadások alapjául szolgálhassanak, az alapszöveget betűhíven kell adniok. A JKK nem így jár el: a szerkesztők a ma érvényben levő helyesírást követik. A JKK ti. kettős célt tűz maga elé: a tudományos igényeknek is eleget akar tenni, ugyanakkor a mai olvasónak modern, könnyen érthető szöveget óhajt a kezébe adni. (Az egyes kötetek tudvalevőleg kritikai apparátussal s anélkül is megjelennek.) A kompromisszumos megoldás kényszerű volt tehát — csupán a *mérték* a kérdéses: a modernizálás során nem mentek-e túlságosan messzire a szerkesztők? nem mosták-e el a határokat a helyesírási változtatásokkal a korban általános érvényű szabályok, s Jókai egyéni, így stilisztikai értékű nyelvhasználata között? Problematikus a modernizálás a külön írt szavak egybeírása, az idegen szavak s földrajzi nevek (különösen a tulajdonnevek) Jókai használta hangalakjának ma-

szerinti átírása terén. Itt már a szöveg hangulatát torzítja a modernizálás: ti. a múlt századi grammatikájú szövegek, költői kifejezések stb. teljesen mai helyesírással anakronisztikusan hatnak. A modernizálás azon érve pedig, hogy Jókai nyelvhasználatában maga is következetlen, nem állja meg a helyét. Jókai bizonyos következetlenségeit nem szabad kijavítani, ezek valahogyan elválaszthatatlanok az ő egyéniségétől, írásmodorától, fantáziájától — mintegy termékei ezeknek. A JKK szerkesztői egyébként e téren is változtattak módszerükön s az 1964-től napvilágot látott köteteknél már figyelembe veszik a földrajzi és tulajdonnevek nyelvhasználati s korfestő szerepét.

A JKK első hat kötetét ért bírálatok elsősorban az alapszöveg megválasztását indokló szerkesztői elveknek a gyakorlatban való felemás *megvalósulására* irányultak. Az említett kötetekben valóban elég gyakori az a jelenség, hogy a szöveg eltér az alapul vett első kiadás szövegétől. A szövegváltozatok összeállításában is sok pontatlanság volt tapasztalható: a sajtó alá rendezők nem mindig jeleztek nyilvánvaló szövegeltérést, s az is előfordult viszont, hogy ott is jeleztek ilyent, ahol a valóságban nem volt. Ha már most — a fejlődést lemérendő — az 1963-ban megjelent regényeket a korábbiakkal a variánsok megbízható feltüntetése tekintetében összehasonlítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy használt az alapos kritika: a variánsok jelölésében nagyob gondosság tapasztalható. A továbbiakban persze még pontosabb munkára kell törekedni — a vizsgált köteteknél akadnak még fel nem tüntetett szövegváltozatok. 11 kötetnyi kritikai kiadásról lévén szó, nem vállalkozhattunk részletes szövegellenőrzésre. Csak „szúrópróba" formájában végeztünk bizonyos·vizsgálatokat, nevezetesen: valamennyi kötetnél kb. 3—4 lapnyi JKK — és NK-szöveget vetettünk össze. E vizsgálat eredménye kötetenként a következő. *Szomorú napok:* 3 lapon 0 hiba; *Török világ Magyarországon:* 3 lapon 1 hiba (JKK 116:7 dögletes — NK dögleletes); *Kárpáthy Zoltán:* 4 lapon 0 hiba; *A régi jó táblabírák:* 4 lapon 1 hiba (JKK 217:21 kényelmesen — NK kényelmes); *Az elátkozott család:* 4 lapon 0 hiba; *Az új földesúr:* 3 lapon 1 hiba (JKK 242:9 erdőben — NK erdőn); *Felfordult világ:* 4 lapon 0 hiba; *Mire megvénülünk:* 4 lapon 1 hiba (JKK 434:16 anyjával — NK anyával, s csak így értelmes!); *Szerelem bolondjai:* 3 lapon 0 hiba.

A *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetek fő feladata a Jókai-szövegek ismeretlen vagy nem világos fogalmainak, hivatkozásainak helyes értelmezése, magyarázata. Tartalmi szempontból: igen örvendetes, hogy a JKK egyes köteteiben szinte minimális a problematikus, esetleg hibás jegyzet. Egy kettőt azért megemlítünk. *Török világ Magyarországon:* a 188:29. j. (521. l.) a müderrisz fogalmát magyarázza; Oltványi helyesen írja, hogy mohamedán teológust jelent s megállapítja, hogy „Jókai időnként tévesen hírnök értelemben használja" a szót. Ez nem Jókai tévedése, a reformorban nálunk volt egy ilyen értelmezése is a fogalomnak, pl. Kemény is használja így. *A régi jó táblabírák:* 69: 25. j. (574. l.): a „cirkumspektus = körültekintő, óvatos" jelentése itt jó, felesleges a nyárspolgár-fogalom használata, különösen nyárspolgár alakban. *Az új földesúr:* 6:24. j. (451. l.): a kérdéses nyelvtörvény 1844-ből származik; 263:14. j. (402. l.): az utazókocsi neve nem bricsk, hanem bricska. *Szerelem bolondjai:* 445: 17. j. (521. l.): a könnigrätzi csata dátuma: 1866. július 3. — Annál bosszantóbb, hogy elég sok a feleslegesen magyarázgató vagy szájbarágó, sőt egyenesen banális jegyzet — egyik-másik sajtó alá rendező szemmel láthatóan ostobának tartja az olvasót. Lássunk ezekből is egy csokorra valót. *Kárpáthy Zoltán,* II. köt. 5. lap: Jókai arról ír, hogy 1840-ben nagy elevenség jellemezte a pozsonyi társas életet, országgyűlés volt. Szekeres ehhez a következő jegyzetet írja (270. lap): „Az 1839—40-es reformországgyűlésről van szó." Kellett ez? *A régi jó táblabírák:* 201:24. j. (582. l.): megtudjuk, hogy a felhuzított kifejezés feluszítottat jelent! A 269. lapon Jókai elmondja Vörösmarty *Az éjféli ház* című költeményének tartalmát, a sajtó alá rendező az 586. lapon (269: 18. j.) saját szavaival megismétli. *Politikai divatok:* a regény 18. lapján a konzervatív Kolbay őrnagy a „franciákat" emlegeti, világos, hogy miért. Szekeres azért odaírja: a francia forradalom ideológiai előkészítőiről van szó. (565. l.) A 246. lapon a szereplők 1849-ben a „múlt" tavaszról beszélnek — a 601. lapon megtudjuk, hogy „célzás 1848 márciusára". 251—252. l.: a szövegből világosan kiderül, hogy a K. . .-ban S. . . alatt Komáromban-t, Segesvár alatt-at jelent! 374:5. j. (610. l.): minek ilyen mondat: „Jókai szinte egész életében aktív publicista volt." Ha valaki nem tudná, a 614. lapon (428:18. j.) megtudhatja, hogy contra = ellen, vagy 475: 18. j. (622. l.): schmerlingiánus = Schmerling rendszerét támogató. A 431: 26. j. (614. l.) banális. A pálma e tekintetben kétségkívül *Az új földesúr* jegyzetapparátusát illeti meg. Kulcsár ugyanis nemcsak sok magától értetődőt jegyzetel meg, pl. 6:9. j. (451. l.): a truditur dies die-t (= egyik nap tolja a másikat) lefordítja, holott Jókai tíz sorral alább maga adja a magyar megfelelőt, a 126:23. (471. l.) jegyzetből megtudjuk, hogy a kézre való vas = bilincs, a 147:13. (471.l) jegyzet szerint a birodalmi főváros = Bécs,

a 238: 1. j. (480. l.) szerint regesztrál = regisztrál, a 308: 34. j. (484. l.) szerint 33 percent = uzsorakamat; hanem feltételezi az olvasóról, hogy nem tud kiigazodni a regény egyébként nagyon világos cselekményében, s elfeledi, hogy mit tett egyik-másik szereplő 30 lappal előbb, ezért ezeknek „megmagyaráz" bizonyos regénybeli összefüggéseket: pl. 36:5, 9. j. (461. l), 147:26. j. (473. l.), 180: 7. j. (473. l.), 256: 11. j. (481. l.), 259: 5. j. (481. l.), 333: 1, 2, 3. j. (486. l.)

A tárgyi jegyzetek megszerkesztésekor néhány formai kérdésre sem ártott volna jobban ügyelni. Alapelvként említettük, hogy minden kötet jegyzetapparátusának önállóan használhatónak kell lennie. Módszertanilag helytelen tehát egy jelenség adott kötetben való magyarázata helyett egy másik kötet analóg tárgyú jegyzetéhez utasítani az olvasót. Pl. *Kárpáthy Zoltán*, I. köt. 163: l. j. (407. l.): a magnetizmus fogalmát itt is magyarázni kellett volna, nem elég az *Egy magyar nábob* megfelelő helyére utalni; vagy ugyanott, II. kötet 229: 28. j. (286. l.): a homöopátia fogalmának magyarázata helyett a *Hétköznapok* jegyzeteire hivatkozik. Hasonló jellegű hiba, ha a történeti esemény hiteles ismertetése helyett csak az antik vagy más forrás adatait kapjuk meg, mint pl. *Mire megvénülünk:* 72:19. j. (551. l.): Cato híres mondása elhangzásának körülményeit is közölni kellene, nem elég Lucanusra hivatkozni. A 88:23. j. (552. l.): Belzázár történetének ismertetése helyett Dávid könyvének V. részéhez, 140: 32. j. (555. l.) Mucius Scaevola históriájának vázolása helyett Liviushoz utasítja az olvasót. E források részben nehezen hozzáférhetőek, s egyébként sem lehet megkívánni az olvasótól, hogy egy-egy történeti hasonlat megértése végett forrásmunkákat tanulmányozzon.

A jegyzetek használatát nehezíti, ha egy fogalom értelmezése nem az adott fogalom első előfordulási helyéhez kapcsolódik: pl. *Török világ Magyarországon:* a timariota szó a 130. lapon is előfordul, de magyarázatát a 268:28. jegyzetben (523. l.) kapjuk. Bizonyos szerkesztésbeli gondatlanságra mutatnak a jegyzetközi ismétlések, pl. *Szomorú napok:* a 87: 34. j. (355. l.) és a 138: l. j. (360. l.) ismétli a Kamienszka Mária — Lávayné párhuzamot; a *Kárpáthy Zoltán* I. kötetében ismétlik egymást a következő jegyzetek: a 44: 34. (396. l.) és a 236:31. (417. l.), a 105:26. (400. l.) és a 175: 6. (407. l.), a 178: 12. (408. l.) és a 236:31. (417. l.). A Lánchíd építéséről, illetve az Úri utcáról kétszer mondja el ugyanazt a 77:12. j. (388. l.) és a 263: 16. j. (421. l.), illetve a 194: 30. j. (410. l.) és a 240:28. j. (418. l.).

A JKK kötetei kétségkívül a tárgyi s nyelvi jegyzetek *mértéke* terén mutatják a legnagyobb egyenetlenségeket. Van sajtó alá rendező, aki szigorúan a tárgyi magyarázatokra szorítkozik, van, aki hatalmas, sokszor más fejezetekbe kívánkozó vagy felesleges anyaggal duzzasztja fel a jegyzetapparátust, vagy ide sűríti valóságos motívumvadászatának eredményeit. A *Szomorú napok*, a *Szerelem bolondjai* feltűnően szűkszavú — a *Kárpáthy Zoltán*, *Az új földesúr*, a *Politikai divatok* túljegyzetelt. Egy számadat jól érzékelteti a mennyiségi különbségeket: a *Szerelem bolondjai*hoz 14 lapnyi jegyzet járul, a *Kárpáthy Zoltán*hoz 51 lap, a *Politikai divatok*hoz 62 lap. Mi okozza az aránytalanságokat? A szűkszavúságot részben ismeretiány. A túljegyzeteltséget részint az, hogy a szerkesztő minden összegyűjtött Jókai-adatot valahová be akar illeszteni, s erre legalkalmasabbnak véli a jellegénél fogva szétaggolt jegyzetapparátust. Tipikus példa erre a *Kárpáthy Zoltán*. Szekeres imponáló ismeretanyaggal rendelkezik, de úgy tűnik, sajnálja a lényegtelent kihagyni. Pl. az I. kötet 5. lapján Kőcserepy elpusztult telkét mutatja be az író. Szekeres jó lapnyi jegyzetet ír (387—388. l.), amelyben elmondja, hogy ahhoz hasonlót vett Jókai is az 50-es években a Sváb-hegyen. Idéz Jókai visszaemlékezéseiből, a JKK-ban majd megjelenő publicisztikai írásaiból, bibliográfiáit is mellékel a kertész-Jókairól — s minderre elég lett volna egyket mondat! Ugyanott a Nemzeti Színház megnyitásáról is szó van: ez is kap egy lap jegyzetet (388—389). Itt felesleges az 1836: 41. tc. teljes idézése: a bibliográfiai hivatkozásokat csak akkor érezzük helyénvalónak, ha az Jókai-irodalom. A 389—390. lapon miért kell hosszasan írni a Sváb-hegyről; és soknak találjuk az 1838-i árvízre vonatkozó magyarázatot is (404—407.) A II. kötet 145:21. (280—282. l.) jegyzete hosszú: a megyei követválasztás lehetséges forrásaira elég lett volna utalni, s nem egy lapnyit idézni Kossuth Törvényhatósági Tudósításokjából. A *Kárpáthy Zoltán*t felülmúlja e téren a *Politikai divatok*. Itt is sok a felesleges idézet, bibliográfia: pl. az 582. lapon egy lapnyi, március 15-ről szóló bibliográfiát kapunk; az 586. lapon Jókai békepárti tevékenységének bibliográfiája elmaradhatott volna; túlzás a komáromi tömegszerencsétlenségről annyit írni, még inkább az Életképek 1847. október 7-i hosszú cikkét szó szerint leközölni (572—576.). Az 567. lapon közismert dolgokat ír le Petőfiről: családi neve Petrovics volt, katonáskodott is stb. A szelektálás hiánya mellett fokozza a jegyzetelés mennyiségi felduzzadását rengeteg motívumrokonság beiktatása, valamint az, hogy a keletkezéstörténeti fejezetbe kívánkozó anyag jórésze ide szoródik szét. Az adatgazdagság így válik az áttekinthetetlenség forrásává, s már-már a jegyzetek céljának el nem érésével jár. Pedig éppen az a jó jegyzet, mely

rövid, lényegre törő, s a hatalmas anyagismeret csak mint biztos alap érződik minden sora mögött.

A kötetek közötti jegyzetelésbeli összhang hiányának azonban van egy mélyebb oka is. Úgy tűnik, nincs megközelítően egységes álláspont abban az alapvető kérdésben, hogy melyik fogalmat, idegen szót stb. kell még megjegyzetelni, s melyiket már nem. Azt az alapelvet, hogy az a fogalom, szó, kapjon jegyzetet, amely nem fordul elő az idegen szavak vagy egyéb közkézen forgó szótárakban, vitathatónak érezzük s úgy látszik, a szerkesztők is, mert egyik sem tartja be. (Még leginkább a *Török világ*ban Oltványi Ambrus.) Hiszen nehézkes dolog szótárakkal olvasni Jókait, e téren egy Jókai-szótár segítene. Nehezíti valamiféle alapelv kialakítását a JKK kettős szempontúsága is: a kritikai változatot nyilván szakemberek, tanárok használják, a népszerűt Jókai széles olvasótábora veszi kézbe. Aligha lehet más gyakorlatot követni, mint igazodni kb. az érettségizett olvasó elképzelt intellektuális és műveltségi szintjéhez.

Ez a nagyon is relatív gyakorlati szempont tehát a fő oka a jelzett nagyarányú eltéréseknek: minden szerző — egyéni műveltsége s szakképzettsége, szociológiai stb. ismereteinek megfelelően — más-más olvasót képzel maga elé, jegyzetelés közben. Mégis úgy érezzük: egyes kötetek sajtó alá rendezői az előbbiekből következő természetes, sőt szükségszerű egyenetlenségek ésszerű határait alaposan túllépték, s ez már semmivel sem indokolható. A kérdés gyakorlati fontosságára való tekintettel tán nem lesz felesleges kissé elidőzni az egyes köteteknél; s azzal hogy kimutatjuk: mi volt felesleges jegyzet, s mi kívánt volna feltétlen magyarázatot, egyben már jellemezzük is jegyzetapparátusukat.

A *Szomorú napok*ban felesleges volt Napóleont megjegyzetelni; ha a rostaalj fogalmát megmagyarázza, akkor a szilke, kriptogám szavakat miért nem? *Török világ Magyarországon:* a bosznya = bosnyák, boszniai, Versailles, damaszk szabja, baskir, kurd fogalmaknál elmaradhatott volna a magyarázat; de kellett volna az alábbiaknál: batka, csipketászli, acur poule acél, padmaly, email, nargila, bécsi öl, királynévíz, Azorath könyve, gobea, alakosok. *Kárpáthy Zoltán:* a boszorkányszombatról mindenki tudja, mit jelent (393. l.); a caligulai = Caligulához illő jegyzet felesleges (397. l.); a 399. lapon Carl Henriette színésznőről érdektelen elmondani, hogy 1848-ban Bukarestben kifütyülték. Viszont: az országgyűléstől távol maradt követek, foyer, Kreutzberg oroszlánja, pacinacita, páskabárány, püspökital nem közismert fogalmak. *A régi jó táblabirák:* az 567. lapon a mészkemencéről megtudjuk azt, ami magából a szövegből is teljesen világos, hogy ti. mészégető kemence; az 569. lapon a feldúcol = karókkal feltámaszt (s miért lenne ez Jókai tájszava?); felesleges volt megjegyzetelni: delnő, ceremoniálé, skandalizálva, empirice, plasztikai mozdulat. Kellett volna jegyzet a vaskesztyűs poflé, inkunábula, paliszanderfa, parter, runa, haute-volée fogalmakhoz. A 126. lap francia mondata nincs lefordítva. A 287. lapon Jókai Irén jelzőjeként az érzékeny szót használja: nem ártott volna megjegyzetelni, hogy ez Jókainál érzelemdúst, érzelmekben gazdagot jelent. Nem tudni, milyen jegyzetelési elveket követ *Az elátkozott család:* a barometrum, ha valaki nem tudná, barométer, az alcaicusok, sapphicusok pedig görög lírai versformák. A 321. lapon megkapjuk a békevirág magyarázatát, de a máj- és cebravirágét nem. E kötet tárgyi jegyzeteibe egyébként — nem tudni, milyen okból — súlyos hiba csúszott: a 235. laptól a regény végéig elmaradtak a jegyzetek, mintegy 40 lapon 8—10 fogalom, latin mondatok, francia szöveg magyarázata. Túljegyzetelt *Az új földesúr*. A diákul (= latinul), öreg szittya, táblabíró, Horatius, szegénylegények, hadastyán, strategice, óhitű táblabíró, burnótos szelence, fatál (=fatális), státuspapír, státuscsíny, szalmapapírlap, vokálkvartett (= éneknégyes) nem kívánt volna magyarázatot. Az 5. lapon Jókai egy szomorú esztendőről ír, felesleges megmagyarázni, hogy a szabadságharc bukása utáni évek egyikéről van szó. (450. lap.) A 452. lap jegyzeteihez: a Bach-korszak viszonyaira, a regény hangulatához analóg példákat hozni helyes, de a mérték túlzott. Értelmezni kellett volna az alábbiakat: klenodium, laisser faire, poltron, explozió, bataillon, sottise, fait accompli, bivouacozni, osztentáció, liezon, rancune. A *Politikai divatok* jegyzetapparátusából el lehetett volna hagyni a medaillon, darócruha, urbarialis (=úrbéri) fogalmak magyarázatát; az 562. l. 'szerint Ovidius *híres* római költő: minek ez a jelző?; a regény 12. lapján a Verpflegs-Kommissarról Jókai elmondja, hogy ellátási biztos — Szekeres megjegyzeteli, hogy élelmezési biztos (564. l.); a Vértesi-idézet (581. l.), Jókai bujdosásának ilyen részletes bibliográfiája, Művelt Nép-, Az Út-cikkekre való hivatkozás (598—599. l.), Jókai (604. lap) majd Jókayné kertészkedésének bibliográfiája (607. l.), az asztaltáncoltatáshoz írott egy lapnyi jegyzet (611—612. l.) felesleges. Magyarázatot kívánt volna a cserepár tiszt, bosquet, rabat, szenzál, jerikói rózsalugas, fehér és piros rózsa arca, atkás föld fogalma, valamint néhány históriai esemény vagy hivatkozás, pl.: a honti követ esete a Szép-utcában (50. l.) A 264. lapon Kolbay dohányügyletének változásáról beszél Jókai s a lényegét csak az értheti meg,

aki tudja, hogy 1851-ben császári rendelet hazánkban is bevezette a dohány-monopóliumot. A 289. lapon Lávayné jutalomjátékáról van szó: érdemes lett volna közölni, hogy melyik darabban játszott? (Tán Laube *Essex*-ében?) 442. lap: az amnesztia-rendelet körülményeit és lényegét nem ártott volna közölni. *Felfordult világ:* a diákos társaság (=értelmiségi társaság) értelmezése felesleges; a szála, cserény, cachou, parbleu, Howardeke, asztrólábium, robber, vinkulum, kondolencia, pelargonium értelmezése elmaradt. A *Mire megvénülünk*ben nem találtunk felesleges jegyzetet, viszont magyaráztuk volna a következő fogalmakat, szavakat: váltóforint, muntliszt, királyi személynök, sportula, osztováta, négylapátú vonógép, ungok, sömlyék, csapák, viális, hyberni konfráterek, sunda. Kitűnő a regénybeli népszokások s hiedelmek gazdag dokumentálása. A *Szerelem bolondjai*ban nem kívánt jegyzetet: arszlán, kvártélymester, addio signore, signore capitano, italianissima, unionista (= unió híve), pipiske, táblabíró, bordézsma stb. Érdekes pl. hogy a 31. lapon Gaeta jegyzetet kapott — Ancona nem; vagy a 450. lapon Nyáry Pál igen — a 449. lapon Almássy Pál nem. S olyan közismertek az alábbiak: balliszta, fiziológiai experimentum, saragossai lány története, Ferenc király, anakonda, ingerens, palimpszesz, profunt, szilke, autentikus krajcár, pákosz, katafalk, ultimus deficiens, bursikóz-kor, fashion, paliszád, causeuse, aplomb stb., hogy ezeknél mellőzhető volt a magyarázat?

Az előbbiekben is előfordultak már s még tömegével idézhetnénk a példákat arra, hogy egy adott fogalmat az egyik kötet megjegyzetel, a másik nem. A füstpénz értelmét például a *Török világ* nem magyarázza meg, *A régi jó táblabírák* igen; a kerubin-ét a *Mire megvénülünk* nem, a *Politikai divatok* igen stb. Úgy véljük, a fentiek alapján jogos és megalapozott hát az a kettős követelmény, hogy a továbbiak során jobban össze kell hangolni a jegyzetelés szempontjait az egyes kötetek között, az egyes köteteken belül pedig a „mit jegyzetelni s mit nem" alaposabb mérlegelést kíván.

A Jókai oeuvre-ben vissza-visszatérő motívumok megjelölésekor az egyes szerkesztők különféle módszerekkel élnek. A Mikszáth kritikai kiadás példájára a *Török világ Magyarországon* sajtó alá rendezője (s részben a *Régi jó táblabiráké* és *Az elátkozott családé* is) a fontosabb motívumrokonságokat, analógiákat a tárgyi jegyzetek előtt, külön részfejezetben, a kevésbé lényegeseket a jegyzetek közt adja — míg a többiek a jegyzetekben elszórva mutatnak rá ezekre. Bár mindkét módszer elfogadható, magunk részéről az előzőt tartjuk helyesebbnek. Összegyűjtve ugyanis többet árulnak el az író témavilágának bizonyos konstans elemeiről, az ismétlődő előfordulás okairól, s nem zavarják az elsődlegesen más funkciójú jegyzetek használatát. A módszertől fontosabb persze az, hogy mit minősítenek motívumrokonságnak, s filológiailag precízen végzik-e el bemutatásukat?

Egyes sajtó alá rendezőknek a motívumrokonság felderítésénél mérsékletre kellene inteniök magukat. Egy hasonlat visszatérése egy későbbi regényben nem lényeges motívum, különösen nem az Jókai hatalmas életművében. Az ilyenféle „motívumvadászat" esetleges, elindítói ötletek, az eredmény feltétlenül hiányos és önkényes is. Egyes fogalmak, tárgyi megjelölések, klasszikusoktól vett idézetek, egyes szólások ismételt visszatérése nem motívum. Mindezekre bőségesen idézhetnők a *Politikai divatok*ból: nem értjük pl. hogy miért kell elmondani, hogy a kínaezüst, rosztopcsin, curacao, vaskutya, dorongosfánk stb. még mely regényekben fordulnak elő? S biztos, hogy másutt nem? A *Kárpáthy Zoltán*ban (16. lap) használja Jókai a Semiramis függőkertjei kifejezést; a 393. lapon levő jegyzetben olvassuk, hogy a *Politikai divatok*ban s egyebütt is találkozhatunk vele. A *régi jó táblabírák* 566., ill. 585—586. lapján is megtudjuk, hogy egy-egy idézet hol tér még vissza Jókainál. Az ilyesfajta „motívum"-ok csak felduzzasztják a jegyzetapparátust — s az ég világon semmi funkciójuk nincs. Olykor viszont valódi s nagyon érdekes motívumrokonságról nem történik említés: 1. az 1851-i dohánymonopólium következményeire nézve: *Politikai divatok*, 264. lap, illetve *Az új földesúr*, 7. lap; vagy a Bach-kor ún. „földevőire" nézve: *Politikai divatok* 264. lap, illetve *A régi jó táblabírák*, 39. lap.

A motívumrokonság jelölésénél teljesen felesleges az ismételt előfordulás szövegét hosszasan idézni, l. pl. *A régi jó táblabírák*, 7: 23. j. (566. l.) vagy *Az új földesúr*, 91:7. j. (469. l.) — elég csupán egy utalás. Filológiailag elengedhetetlen viszont, hogy a szerkesztő az újabb előfordulás pontos helyét s dátumát adja: nem elég az NK megfelelő kötetére, vagy a mű helyett a Jókai-irodalomra hivatkozni. (l. pl. *Mire megvénülünk*, 554. lap, a mocsár közepén fekvő sziget motívuma.)

Az alábbiakban az egyes kötetekkel kapcsolatos apró filológiai kiigazításainkat s egyéb vegyes észrevételeinket tesszük meg. A *Szomorú napok* 358. lapján, a 124:12. jegyzetben a „1. 116:26" hivatkozás helyesen: 126:10. — A *Török világ Magyarországon* jegyzetapparátusa kitűnik a többi közül azzal, hogy kitűnő stílusban van megírva. Kifogásuljuk, hogy a 447—448. lapon „A regény világirodalmi mintái" c. alfejezetben nem kellő kritikával ismerteti Zsigmond Ferenc „Jókai uralomra jutása regényirodal-

munkban" c. értekezésének tételeit. Csupán a romantikus történetek kelléktárából legalább mégegyszer annyi reminiszcenciát lehetne kimutatni Jókai regényeiben — Zsigmond párhuzamai erőltetettek. — *Kárpáthy Zoltán:* az I. kötet 128:23. jegyzete (402. l.) előre utal egy nem létező, 138:15. jegyzetre; a helyes jegyzet: 146:24., a 402. lapon. A jegyzetapparátusban Jókai reformkor-nosztalgiájának, politikai koncepciójának valamelyes elemzése nem ártott volna: pl. az, hogy ekkortájt (1854) a nemzeti érdekegyesítés szolgálata abban is megnyilvánul Jókainál, hogy a maradi nemességről is rokonszenvvel ír, s csak a hazafiatlanságot ostorozza. Azután a *Végszó* is érdemelt volna néhány sort. Általában nagyon érdekesek Jókai utószavai, pl. *Az elátkozott családé* is. Emitt, furcsa módon, az angol lélekábrázoló regénnyel érzi rokonnak művészetét; ez is, meg a Kárpáthy Zoltán végszavában, a motiváció fokozott igényének, a költői igazság alapeszmétől determinált voltának, életszerűségének felmerülése jelzik, hogy esztétikai nézetei nem nagyon valósultak meg műveiben. — *A régi jó táblabírák* 484. lapján, a szövegváltozatok bevezetőjében arról van szó, hogy a regény szereplőinek neveit a különböző kiadások gyakran következetlen írásmódjával szemben csak egy, a leggyakrabban előforduló formában használja a szerkesztő: pl. a Tarnóczi~Tarnóczy változatból mindig az utóbbit. Mégis, a 372. lapon a Tarnáczy alak is előfordul. A 440. lapon Tóth Kálmán balladájának helyes címe: *Losonczi özvegye.* — *Az új földesúr*, 411. lap: a Fővárosi Lapok 1868. november 28-i Á. E. jelzésű cikkének írója Ábrányi Emil. A 463. lapon a 46: 1, 24, 25. sz. jegyzetek a 45. laphoz tartoznak, a 481. lap 256 : 11. jegyzete helyesen: 257 : 11. Kulcsár Adorján a regény irodalmának ismertetése közben módszertani hibát vétett: a 374. lapon felesleges volt a Gyulai-kritika egyes tételeinek továbbélését kiemelt részben ismertetni, ez ti. megbontja az időrendet, s azt eredményezi, hogy az ott elmondottak egy részét a 376. lapon kénytelen szó szerint megismételni. Az Irodalom-rész hosszadalmas. A 383. lapon fontos odaírni a *Jókai emlékezete* című 16 lapos füzet ismertetésekor, hogy: ára 50 fillér, s hogy a füzet tiszta jövedelmét a Jókai-szobor alapja javára fordítják? A 396. lapon Vajthó Lászlót felesleges idézni. Az pedig már komikus, amit a 404. lapon ír! Az irodalomismertetést azzal zárja, hogy „Az új földesúr 1962-i kiadásának megjelenése alkalmából az Élet és Irodalom c. hetilap A medve bölcsessége címmel keresztrejtvényt közölt (36. sz. 10.), amelynek elrejtett idézetei a Mikor a medve kijön a barlangjából c. fejezetből valók. A megfejtők között 10 példányt sorsoltak ki a regényből". Helyes viszont a regényről szóló rádióelőadások felsorolása. S mivel a regény az elmúlt évtized iskolai oktatásában a többi Jókai-regény mögött indokolatlanul háttérbe szorult, igen helyén való volt „Az új földesúr az iskolában" c. fejezet beiktatása a jegyzetapparátusba — bár kissé hosszadalmas. Ügyes az idegen nyelvű fordításokról szóló rész is. *Politikai divatok*, 516. lap: a Z. I. szignójú cikk szerzője Zilahy Imre. A latin forrásokra való hivatkozásnak van egy elfogadott módja: pl. Ovid. Met. I: 148. (lásd 7:23. j., 562. lap). A jegyzetapparátusba több pontatlanság csúszott be: az 572—576. lapon a jegyzetek számozása hibás; a 16:10. (564. lap) és a 100:22. (584. lap) jegyzetek megismétlik Kolbay és Sátory őrnagyok rokonvonásait. A 138:19. (588. lap) jegyzetben helyesen: Blanc, Louis; a 187:6, 33. (593—594. lap) jegyzetekben valami ellentmondás van: tudtunkkal Szigligeti testvére, Szathmáry Zsigmond honvédkapitány írta be Jókai nevét a komáromi kapitulálók névsorába s így kapott menlevelet. A 411:19. (613. lap) jegyzet értelmetlen. *Mire megvénülünk: a Keletkezése, forrásai* rész 469. lapjához egy adalék: A Hon 1864. július 1-én kezdi közölni a regényt. A július 23-i számban az újdonságok között van egy „Amerikai párbaj" c. hír, mely szerint Heidelbergben egy tanuló agyonlőtte magát ilyen párbaj következtében. A motívumok sokban megegyeznek a regénybeli Lórándéval (pl. a fiú viselkedése a párbaj s az öngyilkosság közötti időszakban, az ellenfél kérlelhetetlensége, a szülők aggódása stb.); valószínű, hogy ezt a történetet is felhasználta Jókai. Az *Irodalom*-fejezetben, a 470. lapon felesleges az az adat, hogy e regény Rákosi Viktor legkedvesebb olvasmányai között szerepelt, s az is, hogy Gárdonyi három Jókai-könyve közül az egyik ez volt. — *Szerelem bolondjai: a Keletkezése, forrásai* fejezetben feltétlenül idézni kellett volna Jókai 1864. elejei, A Honban megjelent több cikkét, amelyekben szenvedélyes hangon szólítja fel a közvéleményt az alföldi ínségesek nyomorának enyhítésére. Bár a regény középpontjában az 1863-i alföldi aszály bemutatása áll, furcsa módon magának az írónak ekkori vallomásairól egy szó sem esik. Azután: az 1866-ik évi alföldi ínséggel az országgyűlés sokat foglalkozik, Jókai is cikkezik róla A Honban. Nyilván az akkor történtek is adtak motívumokat regényének megírásához. Ugyanitt, a 465. lapon ismerteti A Hon 1868. január 1-i nevezetes vezércikkét, melyben Jókai a delegációkban részt vevő ellenzéki képviselők cselekvési lehetőségeit mérlegeli, nagyon érdekesen. Jókai három alternatívát jelöl meg, s Harsányi egy félmondattal utal arra, hogy ezek közül az első következett be. Itt részletesebb magyarázat kellett volna. Az 508—509. l. jegyzeteiben többször hivatkozik

Jókai egy forrására, a *Dictionnaire de l'amour*-ra, de úgy, hogy: ez a történet is megvan benne amaz is. Ehelyett a precíz hivatkozás: 1. Dictionnaire de l'amour, lapszám. A 103: 32. j. (514. lap) helyesen: 104:7.

Nem sok jót mondhatunk a kötetek technikai kiállításáról. Egy kritikai kiadásnál különös gonddal kellene ügyelni, szerkesztőknek s nyomdának egyaránt, hogy a szövegekben minél kevesebb sajtó- vagy szedési hiba kerüljön. Ennek ellenére a *Kárpáthy Zoltán*, *A régi jó táblabírák*, s a *Szerelem bolondjai* tele van sajtóhibával, s ezek olykor értelemzavaróak is. Másik észrevételünket az Akadémiai Nyomda részére címezzük: a nyomdából újabban kikerült könyvek csúnya szedési hibákban bővelkednek. Jutott ezekből a JKK köteteinek is, lásd pl. *Mire megvénülünk:* 548. és 568. l., *Politikai divatok:* 599. l. és különösen *A régi jó táblabírák:* 428. l.

Bírálatunkban — amint azt előrebocsátottuk — inkább bizonyos negatívumokra, az összhang-hiányra, a vitatható, esetleg téves részletekre irányítottuk a figyelmet. E problematikus (s hibáik okait, jellegét tekintve a további köteteknél könnyen korrigálható) részletek száma a JKK egészét tekintve végül is megnyugtatóan kevés — a JKK tehát tudományos hitelű sorozat. Az egyes kötetek jegyzetapparátusában közölt gazdag jegyzetanyag, az írói fejlődésrajz szempontjából fontos motívumrokonságok sokasága, a regények keletkezéstörténetének tisztázása stb. az utóbbi években elakadt Jókai-kutatások új fellendülésének objektív alapjait teremtik meg, s lehetővé teszik végre egy Jókai életrajz, elvi tanulmányok, részmonográfiák megszületését — illetve ezek írására ösztönzi nagy regényírónk művészetének csodálóit.

Rigó László

*

Szamosközy István: Erdély története. Fordította: Borzsák István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Sinkovics István. Bp. 1963. Magyar Helikon. 385 l. (Monumenta Hungarica, VII.)

Szamosközy István két munkája részleteinek kiadásával a középkori és humanista történetíróinkat korszerű magyar fordításban széles közönséggel megismertető sorozat a magyar reneszánsz utolsó szakaszának tolmácsolásához érkezett.

A bibliográfiák tanúsága szerint történettudományunk több mint fél évszázada úgyszólván egyáltalán nem foglalkozott Szamosközyvel. Sinkovics István ezért nagy feladatra vállalkozott mikor a mostani kiadás bevezetőjeként összefoglalta a korábbi kutatás eredményeit és megkísérelte az életmű marxista elemzését. Megbízható és rendkívül sokoldalú képet kapunk az életrajzról és a művekről; a művekben megnyilatkozó nemesi felfogásról és a nemesi korlátokat feszegető humanista eszményekről; a nemzet- és hazafogalom Szamosközynél jelentkező változatáról; nyelvezetének cicerói latinságáról és az anyanyelv megbecsüléséről; de még olyan részletkérdésekről is mint a szerencse, a „fatum" szerepe ennek a késői humanistánknak a történetfelfogásában. A bevezető és a jegyzetapparátus sok ismeretlen vagy elfelejtett részletkérdésre hívja fel nemcsak a szélesebb olvasóközönség, hanem még a szakemberek figyelmét is. Így a klasszika filológusokét Terentius és más antik auktorok ismeretére és gyakori felhasználására; irodalomtörténészekét és nyelvészekét a két nyelven dolgozó tudós történetíró „munkaeszközére": a töredékben maradt magyar—latin szótárra stb.

Ugyancsak a kutatást is segíti a legújabb — még publikálatlan — eredményekre való utalás. (Jakó Zsigmond kolozsvári professzor a régész-Szamosközy egy eddig ismeretlen tanulmányának töredékét és könyvtárának ismertetését készíti elő kiadásra. Ezeknek az új eredményeknek a publikálása tőri majd meg igazán a jeget a félszázados hallgatás után.)

Sinkovics István bevezető tanulmánya után is adósunk marad azonban a modern történettudomány Szamosközynek a humanista történetírás fejlődésében való elhelyezésével. Sajnos legújabb történeti kézikönyveink nem tesznek kísérletet e fejlődés fő vonásainak vázolására se. (Az új egyetemi tankönyv pl. legjobb XVI. századi történetíróink felsorolását adja csak. Pedig juthatna legalább néhány sor Forgách és Zsámboki, Istvánffy és Szamosközy sajátos történetírói arculatának a bemutatására, ha egész oldalak jutnak a reformáció egyes irányzatainak és képviselőinek ismertetésére.)

A válogatás rendkívül nagyvonalú és — szerencsénkre — bőkezű. Így kb. háromszor annyit ad közre ez a kötet magyar fordításban Szamosközy latin munkáiból, mint az eddigi válogatások, antológiák együttvéve. Helyeselhető az az eljárás is, hogy a válogatás csak két, viszonylag kevésbé töredékes, egymással is összefüggő munkát vesz figyelembe: